

*Щербатюк Володимир Михайлович,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ,
доктор історичних наук, професор
Постолук Ксенія Олександрівна,
студентка 1 курсу бакалаврату, «Право»
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ*

НАСЛІДКИ ТОТАЛІТАРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНИ 1920–1930-Х РОКІВ З ОГЛЯДУ СЬОГОДЕННЯ

Задля усвідомлення в необхідності досягнення поставленої в роботі мети – висвітлення наслідків трансформації радянської влади в Україні, зокрема в 1920–1930-х роках, слід відзначити, що внаслідок партійно-класових підходів, які з утвердженням більшовицької влади запанували в науці, в радянській історіографії насаджувались міфологеми щодо встановлення і поширення радянської влади в Україні та її суті в цілому. Тому, незважаючи на наукові потуги сучасних вчених щодо спростування нав'язаних радянською наукою міфів [1; 2], цей процес не є завершеним, оскільки, на превеликий жаль, в суспільстві ще не подолано сприйняття цих міфів, здебільше старшим поколінням людей. Цим, в основному, обумовлена актуальність теми нашого дослідження. Водночас вона посилюється в умовах сучасної російсько-української війни, де застосовані в її ході гібридні технології – використання неоголошеної війни, поєднання військових дій з пропагандою, створення маріонеткових урядів, спроби внутрішньої дестабілізації, застосування інформаційної війни тощо, які вперше були використані радянською Росією ще наприкінці 1917 – початку 1920-х років для утвердження й поширення в Україні радянської влади.

Насамперед, щоб зрозуміти суть радянської влади, легітимність її проголошення і способи утвердження в Україні необхідно принаймні окреслити окремі події з грудня 1917 року. Йдеться про те, що більшовики (ліворадикальне крило РСДРП) планували 11–12 грудня здійснити збройний виступ у Києві з метою захоплення влади. Проте українські війська випередили і роззброїли лояльні до більшовиків частини та вислали їх у вагонах за межі України. Водночас 17–19 грудня більшовики ініціювали у Києві Всеукраїнський з'їзд рад, сподіваючись за прикладом петроградського перевороту переобрати Українську Центральну Раду (УЦР) та передати владу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Останні мали б бути народовладдям («влада знизу»). Популярний вислів «Уся влада Радам!», який з'явився ще під час революційних подій 1905 року передбачав передачу законодавчих та виконавчих функцій виборним органам – Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Проте на практиці, коли влада в Україні сконцентрувалася у більшовиків, влада Рад була лише фасадом для диктатури більшовицької партії. Усі ключові рішення приймалися партійним керівництвом, а ради лише формально їх затверджували.

То ж прибулі на Всеукраїнський з'їзд рад у Києві 124 делегати від більшовиків з близько 2 тисяч, а на час прийняття резолюцій з'їздом – вже понад 2500 делегатів (переважно селян та військових), не знайшли підтримки. З'їзд визнав УЦР тимчасовим законодавчим органом революційної демократії України. Делегати-більшовики змушені були покинути з'їзд та переїхати до Харкова, де об'єдналися з делегатами з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну і безпідставно, адже представляли лише переважно промислові райони Сходу та Півдня України, а також окремі військові гарнізони та флот, проголосили себе I Всеукраїнським з'їздом рад.

Останній оголосив про створення Української Народної Республіки Рад (УНРР) як федеративної частини радянської Росії, створив Народний секретаріат – перший радянський уряд України, який офіційно проголосив усі розпорядження Центральної Ради недійсними та поширив на територію України декрети російського Раднаркому. Водночас Народний секретаріат звернувся до Росії з проханням про військову допомогу проти УЦР. Керівник російських радянських військ В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ військ на чолі з М. Муравйовим проти УНР [2, с. 159]. Зазначене звернення Народного секретаріату дозволило більшовицькій Росії трактувати наступ на Київ не як іноземне вторгнення, а як «братню допомогу» харківському уряду в боротьбі з «контрреволюцією». У такий спосіб була проголошена радянська влада в Україні. Її подальше утвердження та поширення в Україні відбувалося шляхом збройної агресії та політичних маніпуляцій.

Таким чином, після поразки на з'їзді у Києві, більшовики вдалися до тактики паралельного державотворення, проголосивши у Харкові українську радянську державу та створивши органи влади, які дублювали назви і структуру інституцій УЦР, щоб надати своїм діям вигляду внутрішнього українського конфлікту, а не російської агресії і в перспективі підпорядкувати українську державу радянській Росії.

Проте на початку проголошення радянської влади більшовики в радах не набирали більшості, оскільки не користувалися широкою підтримкою населення. Тому, з метою так званої революційної доцільності, а точніше для утвердження в Україні своєї влади, вони створювали тимчасові органи влади – революційні комітети (ревкоми). Утворювались вони в неконституційний спосіб, фактично неправомірно. По суті ревкоми забезпечували утвердження влади більшовиків на місцях. На тих українських теренах, де цього потребувала військова необхідність або ж не були проведені вибори до рад на користь більшовиків, то ревкоми існували до середини 1921 р. Проте досить часто вибори не здійснювалися чи відтерміновувалися зумисне, коли ставало очевидним, що більшовики не наберуть більшості. Водночас ревкоми спільно із загонами Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК; рос. ВУЧК) і Червоної армії,

комнезамами і робітничими продовольчими загонами діяли як апарат примусу. Досить скоро у такий спосіб вдалось успішно протидіяти антибільшовицьким настроям на селі і контролювати діяльність місцевих рад [3, с. 51], а на середину 1920-х років ліквідувати політичну багатопартійність, що було ключовим питанням у становленні більшовицької диктатури.

З кінця 1920-х та в 1930-х роках радянська влада в Україні, як і у всьому Радянському Союзі трансформується в сталінський тоталітарний режим – повний контроль держави над усіма сферами життя суспільства, де особиста влада Й. Сталін стала безмежною. Основні складові утвердження режиму – це форсована індустріалізація, суцільна колективізація та монополія влади. І все це відбувалося під ретельним ідеологічним контролем більшовицького режиму та в умовах масового терору. Для українського народу інструментом упокорення став геноцид.

Так, з 1929 року в Україні набирала швидких темпів колективізація: станом на 1 січня 1930 р. колективізували 15,8% селянських господарств, а на 1 березня того ж року вже 62,8% [4, с. 235].

Залучення селян до колективних господарств здійснювалося примусово. Здебільше це відбувалось на загальних зборах, без урахування думки членів сільської громади, під загрозою розкуркулення. У листопаді 1929 р. Й. Сталін 1929 рік назвав «роком великого перелому», а в грудні того ж року оголосив про перехід від політики «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства до політики ліквідації куркульства як класу» [2, с. 161].

Після публікації постанови Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи по зміцненню соціалістичного переустрою сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» масового характеру набрало виселення заможних селянських сімей [5, с. 151]. Конкретизував цю постанову таємний наказ № 44/21 Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) від 2 лютого того ж року. Так, лише з 18 лютого по 12 березня 1930 року за межі України вислано 12 539 так званих «куркульських» сімей, загальною кількістю 57 720 осіб [4, с. 235].

Державне насилля спонукало українського селянина розпродувати своє майно і домашню худобу. У січні 1930 року масовою стала втеча селян у міста, на будови і шахти Донбасу. Щоб оволодіти ситуацією, в грудні 1932 року на загальносоюзному рівні запровадили паспортну систему із обов'язковою пропискою. Проте у селах паспорти не видавали. Таким чином, сільські жителі адміністративно прикріплювалися до колгоспів [2, с. 162].

За таких умов зросла кількість масових селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними, оскільки в них проявлялися і набували сили ознаки організованості і згуртованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, самовільне повернення усупільненого майна і худоби, колективні виходи з колгоспів тощо. З кінця січня – в лютому 1930 року характер масових виступів селян став мінятися: вони ставали тривалішими, більш організованими і частіше набували

ознак відкритого опору владі. Пік селянських виступів припав на березень, коли близько 900 тис. осіб взяло участь у масових протестах проти політики влади [5, с. 151]. Реагуючи на ситуацію влада визнала помилки щодо примусовості колективізації щоправда лише на місцях. Внаслідок селяни масово стали виходити з колгоспів. Так, до осені 1930 року колгоспи залишила майже половина селянських господарств, зокрема, всі середняцькі. Проте вже восени того ж року радянська влада розпочала нову кампанію колективізації.

Щодо упокорення селян у правлячого режиму був досвід – застосування першого штучного голоду в 1921–1923 рр. у південних губерніях України [6, с. 42]. Тепер влада спершу на зміну адміністративному примусу вдалася до оподаткування. Закликаючи добровільно вступати до колгоспів, одноосібників обклали великими податками, тоді як колгоспникам надали значні податкові пільги. Така політика заганяла селян назад у колгоспи. В результаті восени 1931 року частка колгоспних дворів серед селянських господарств сягнула 67%. До кінця 1932 року в Україні було колективізовано майже 70% господарств, що охоплювало понад 80% посівних площ. Водночас засобом економічного контролю над колгоспами стали машино-тракторні станції (МТС), адже машинна техніка для обробітки колективних посівних площ залишалася державною власністю [4, с. 238].

Результати насильницької колективізації, намагання будь-що піднести розвиток промисловості, ігноруючи потреби села, ганебна соціальна політика в українському селі, спрямована на розшарування селянства і поширення людиноненависництва, пригнічення людської гідності задля зміцнення радянської влади і виконання планів у ході будівництва підконтрольної державі народногосподарської системи, призвели в 1932 р. в Україні знову до голоду. План хлібозаготівлі влітку 1932 р. був виконаний лише на 46%. Тому радянська влада розпочала чергову хвилю репресій [4, с. 240].

Зокрема, 6 грудня 1932 р. в Харкові була прийнята постанова «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», яку підписали Голова РНК УРСР В. Чубар і генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. Це був винятково жорстокий захід по відношенню до селян, спрямований на «активізацію» хлібозаготівель. У селах, занесених на «чорні дошки» заборонялася торгівля, із сільських споживчих товариств вивозили усі промислові і продовольчі товари, а щоб одноосібники не могли купити щось із харчів у сусідніх селах чи місті, виїзд за межі певного села заборонявся [5, с. 162].

Окремі розповіді очевидців хлібозаготівель занотував житель с. Чаплинка Лисянського району Черкаської області Арнольд Рябіков: «... с. Чаплинка знаходилось ніби в траурній рамці... Скрізь смуток і страх... А на цьому фоні шаستاють члени спеціальних бригад, так звані активісти і вимагають: «Давай хліб. Ще давай!». Це були подвірні обшуки з конфіскацією усіх запасів їжі, заготовлених людьми до нового врожаю. Були в селі занадто дієві активісти, які вривались до садиби, виганяли з хати людей босими на мороз і вимагали хліб. Деякі з таких активістів викручували людям руки, рвали вуха, виколювали

очі...» [4, с. 240]. Погоджуємось з тими дослідниками Голодомору, які твердять: «головною причиною такої нелюдської жорстокості деяких керівників і «активістів» був страх втратити владу, видне становище в селі й пов'язані з ним привілеї, а також страх перед репресіями за невиконання планів хлібоздачі» [7, с. 34].

За результатами доповіді 10 грудня 1932 р. генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) на пропозицію Й. Сталіна хід хлібозаготівель в Україні було визнано незадовільним. Секретарям ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу і П. Постишеву було запропоновано «негайно виїхати в Україну на допомогу ЦК КП(б)У та РНК УРСР... і вжити всіх необхідних заходів організаційного й адміністративного порядку для виконання хлібозаготівель [8].

З активізацією хлібозаготівельної кампанії зростала й смертність населення. Люди мерли сім'ями. Згадує жителька с. Степанці Канівського району тоді Київської області: «... із сім'ї Шульги Пріськи залишилась живою одна дочка, яка пішла робити на ферму, а троє інших дітей і сама мати померли. У сім'ї Кирилюка Трохима померло четверо дітей і він сам...» [9, арк. 7 зв; 10, с. 109]. Із згадок про пережитий голод доктора історичних наук, професора Іллі Шульги: «... У селі [Верещаки тоді Лисянського району – *авт.*] було 500–550 дворів, померло близько 300 чоловік. Головним чином, вимирали багатодітні сім'ї. На кутку, де жили мої батьки, налічувалося 10 хат, які належали молодим сім'ям... Тут жило 50 осіб. З них голодною смертю померло 19 чоловік...» [11, с. 179].

Документи фіксують про поширення в окремих селах України випадків канібалізму [10, с. 33, 34]. Найбільшим осередком інформації про канібалізм у 1932–1933 рр. є Галузевий державний архів (ГДА) МВС України. Зокрема, у фондах «Протоколи особливої наради та трійки» і «Кримінальні справи судових та позасудових органів» зосереджено понад тисячу кримінальних справ на осіб, які притягувалися до відповідальності за трупоїдство та людодство [13, с. 211–269]. Очевидним є одне: селяни були кинуті напризволяще, їх долями ніхто не цікавився – йшло масове нищення українського селянства. На сьогодні доведено – це був геноцид українського народу [12; 14; 15]. Усвідомлення трагедії, її масштабів, що широко охопило українське суспільство, призвело до того, що 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», згідно з яким голодомор юридично на офіційному рівні визнано геноцидом українського народу. Нині все більше держав у світі визнають голодомор в Україні 1932–1933 рр. актом геноциду.

Скільки загинуло в Україні людей під час Голодомору 1932–1933 років? В українській історіографії за різними оцінками вчених кількість жертв коливається від 3,5 до 10 млн осіб [16, с. 131], окремі вчені обчислюють від 9 до 14 млн [17, с. 16], за новітніми підрахунками науковців – 10,5 млн [15, с. 32, 51, 84, 91, 120, 187].

Отже, радянська влада в Україні була проголошена в незаконний спосіб і нав'язана насильницькими методами, а її трансформація призвела до узурпації

влади правлячим режимом на чолі з Й. Сталіним та до геноциду українського народу з метою упокорення.

На завершення підкреслимо справедливу думку, на якій наголосила 21 листопада 2025 року в НАВС під час круглого столу за міжнародною участю «Непокарані злочини XX століття. Архівні документи МВС про Голодомор і масові штучні голоди в Україні» державний секретар МВС України Інна Ящук про цинізм геноциду в Україні, який полягав в тому, що режим перекладав відповідальність за наслідки організованого ним голоду на самих жертв. Репресивні органи заводи сфабриковані карні справи за якими розстрілювали або ув'язнювали до таборів людей, які від довготривалого голоду втрачали розум. Мова йде про людей, доведених комуністичним режимом до найстрашнішого – канібалізму та трупоїдства. Факт доведення чітко прослідковується при аналізі архівних документів, тому ми ініціюємо питання їх реабілітації [18].

На наш погляд, у такий спосіб буде реалізована назріла необхідність у відновленні справедливості щодо жертв геноциду, в тому числі й засуджених за людоїдство під час Голодомору 1932–1933 років, шляхом їх реабілітації.

Список використаної літератури:

1. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. 495 с.

2. Щербатюк В.М. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917–1933 років та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2009. № 1. С. 157–164.

3. Щербатюк В.М. Революційні комітети як один із засобів утвердження влади більшовиків в Україні: історико-правовий аспект. *Причорноморські публічно-правові читання: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Миколаїв, 10–12 вересня 2021 р.* Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Ч. 1. С. 48–52.

4. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Березовський, С. Верговський та ін. Київ: Наук. думка, 2009. 546 с.

5. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті–50-ті роки XX століття. Київ, 2000. 534 с.

6. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

7. Голодовка: 1932–1933 на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 445 с.

8. Івницький М. Сталін – батько голоду. За матеріалами колишнього кремлівського Архіву Політбюро ЦК КПРС і ОДПУ. *Слово Просвіти*. 2003. № 47. 19–25 листопада.

9. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Ф. Р. 5664, оп. 1, спр. 16.

10. Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Авт.-упорядн.: Т.А. Клименко, С.І. Кононенко, С.І. Кривенко; Державний архів Черкаської області. Черкаси, 2002. 224 с.
11. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. Київ: Логос, 2002. 428 с.
12. Щербатюк В. Голодомор 1932–1933 років – геноцид над українським народом. *Визвольний шлях*. 2003. № 12. С. 4–12.
13. Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Збірник документів і матеріалів / І.П. Ящук, А.П. Загорулько, В.М. Щербатюк, Є.С. Дурнов, О.В. Шкуратенко та ін.; за ред. В.М. Щербатюка, Д.І. Кураса. Київ: Видавництво «Фенікс», 2025. 272 с.
14. Сергійчук В. І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. 2-е, допов. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. 136 с.
15. Непокарані геноциди – повторюються: науковий збірник матеріалів. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 420 с.
16. Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. Український історичний журнал 2017. № 5. С. 112–132.
17. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. / Упоряд. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. Т. 1. 296 с.
18. Непокарані злочини ХХ століття: в МВС відбувся круглий стіл до Дня пам'яті жертв голодоморів [Офіційний сайт МВС України]. URL: <https://mvs.gov.ua/news/nepokarani-zlocini-xx-stolittia-v-mvs-vidbuvsia-kruglii-stil-do-dnia-pamiati-zertv-golodomoriv> (дата звернення: 4.05.2026).